

HATIRLAMA DUVARLARI, HAFIZA VE AİDİYET: MAZGİRT’TE ERMENİLER

MEHTAP TOSUN*

Dolan dolan vay vay dolan,
Ermeniler oldu talan,
Kürt geliyor zorba zorba,
Ekmek toplar torba torba,
Kürt geliyor takım takım,
Kürtler Ermeni’ye yakın.¹

Bu yazıya başlamadan önce hakkında duyduklarımı, okuduklarımı ve bildiklerimi görsel ve düşünsel anlamda birleştirmek için, Mazgirt’in havasını tekrar soluma isteği duydum ve yollara düştüm. Çünkü bir kente dair yaşanmışlığın izlerini bulabilmek için, orada yok olmak üzere olan ya da yıkıntı halindeki mekânlar o zamana düşünsel anlamda gitmemize yardımcı olur. Mazgirt, yakınlaştıkça uzaklaşan, dik kayalıklara sahip dağ zinciri ve

* Dr., Munzur Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

¹ Mazgirt Ermenileri ile Dersim Kırmanc-Kurmanc/Alevileri arasındaki ilişkiyi, bu ilişkinin nasıl evrildiğini gösteren bir türkünün dizeleri. Ayrıntılar için bkz. Yerevanian K.S., (1956) *History of the Armenians of Charsanjak* (eserinden der. çev. ve yorum. Hovsep Hayreni), Beyrut, s. 293.

antik döneme dayanan kale² ile çevrelenmiş ufak bir kent merkezi izlenimine sahipti. Merkeze varıp Mazgirt sokaklarında yürürken, Ermenilerden bugüne gelebilmiş, biri sadece dört duvarıyla ayakta duran, diğeriye tek duvarla zamana direnmeye çalışan iki kiliseye³ ulaştım. Ayakta kalan bu duvar cep-heleri, bir nevi zamana tutunan hatırlama duvarlarıydı, kendilerine biçtikleri görevse “tarihin havını tersine taramak”tı.⁴ Başka bir yüzyıla ait olan kilisenin bugünkü görünüşü eski anlamını işlevsel anlamda muhafaza edemese de, tarihsel ve toplumsal anlamda temsili bir ize sahiptir. Bu izlerin varlığı, Mazgirt Ermenilerine özgü zamanın kalıcılığını ve sürekliliğini açıklamaya ve

Resim 1. Mazgirt'teki kalenin hemen altında yer alan bu kilise, ilçe merkezinde bulunan Surp Asdvadzadzin (Asdvadzamayr) ve Surp Hagop adlarındaki kiliselerden biri, Foto: Mehtap Tosun, 2020 Temmuz

² Kevorkian bu kalenin Ortaçağ'da önemli bir Ermeni kalesi olduğunu belirtmiştir. Bkz. Raymond H. Kevorkian (2015). *Ermeni Soykırımı*, İletişim: İstanbul, s. 596.

Mazgirt'i içine alan Çarsancak bölgesi üzerine araştırma yapan Yerevanian ise surları ve tüm parçaları ile bu dağa Surp Sarkis {Aziz Sarkis} Kalesi denildiğini öne sürer. Bkz. Yerevanian K.S., (1956) *History of the Armenians of Charsanjak A.g.e.*, s. 292.

³ Bu kiliselerin adları: Surp Asdvadzadzin (Asdvadzamayr) ve Surp Hagop. Bkz. Vahan Bardizaktsi, Boğos Natanyan ve Karekin Sirvantsdyants, (2010), *Palu-Harpur 1878 Cilt II/ Raporlar*, yay. haz. Arsen Yarman, Derlem Yay.: İstanbul, s. 485, Yerevanian A.g.e., s. 140.

⁴ Benjamin, W. (2008) *Son Bakışta Aşk*, Metis: İstanbul, s. 43.

ona düşüncemiz vasıtasıyla her an yeniden ulaşabilme imkanına sahip olmamıza yeter. Dolayısıyla her iki kilise bir hafıza mekânı olarak, hem tarihe hem de Mazgirt'teki Ermeni varlığına ve hakikate bir davet sunuyor; çünkü hafıza mekânları hatırlatır, yüzleştirir ve mikro hikâyeleri öne çıkarır, sessizliği tercüme etmeye çalışır, hakikati somutlaştırarak görünür kılar ve cevaptan çok soru sorar. Tam bu noktada akla gelen soru şu: Arkalarından izlerini bırakmış ve uzun yıllar boyunca Dersim'in Mazgirt ilçesinde yaşamış olan Ermenilere ne oldu? Gidenler, kalanlar neler yaşadılar, nerelerdeler?

Hafıza mekânlarının yanı sıra yerleşim adlarının etimolojik kökenleri de bize o yerin geçmişiyle ilgili ipucu verir. Jandarma Umum Kumandanlığınca (JUK) 1933-34 yılında hazırlanan resmi rapor⁵ Mazgirt adının kökenine ilişkin şu saptamayı yapmıştır:

Resim. İlçe merkezindeki iki kiliseden [Surp Asdvadzadzin (Asdvadzamayr) ve Surp Hagop] biri, Foto: Mehtap Tosun, 2020 Temmuz

⁵ Bahsi geçen raporun bir nüshası İstiklal Savaşı kumandanlarından Org. İzzettin Çalışlar tarafından bulundurulmuştur. Tarih, tahmini 1933-34 yılı olarak verilmiş. İçişleri Bakanlığına bağlı jandarma umum kumandanlığınca kayıt altında basılmış. Dolayısıyla bu rapor, yakın tarihin, bu döneminin askeri yetkililerince nasıl değerlendirildiğini gösteriyor. Bkz. İzzettin Çalışlar, *Dersim raporu*, İletişim: İstanbul, 2011, s. 60-1; Tarih Vakfı Kütüphanesi, *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946)*, Tarih Vakfı Yurt: İstanbul, s. 63.

Resim 3. Resim 2'deki kilisenin duvar cephelerinin yukarıdan görünümü,
Foto: Mehtap Tosun, Temmuz 2020

“Kasabanın asıl adı Manazgirt’miş... Kasabanın menşei hakkında kat’i bir fikir hasıl olmamıştır. Ancak Kirt tabirinin Türklerce kasaba manasına gelen ‘kent’ten bozma olması ihtimali müsteb’at (uzak ihtimal) değildir. Bununla beraber, mühim istila ve tecavüz istikametleri üzerinde inşa edilen kalelerin bulunduğu mevkiilerin bu nam ile anıldığı da iddia olunmaktadır.”

JUK’un bu raporu, Mazgirt adının etimolojik kökeninin, orada yaşayan halkların dillerinden değil de, Türkçeden devşirme bir kelime olduğunu öne sürer. Bu sayede kurucu devletin Türklüğe dayalı etnik saflık politikasının, ulus-devlet ufku altında sürüp giden tarihinin ve devlet çevresinde düğümlenmiş hafızasının inşa edilmek istendiğini söylemek mümkündür.

Bugünkü resmi adı Mazgirt olan ilçe, Ermeni dilinde Medzgerd/Medzgerd olarak biliniyor. Bu adın etimolojik kökenini inceleyen araştırmalar, Mazgirt’in Medzgerd(t)’ten geldiğini öne sürmüştür. Medz’in Maz’a dönüşmüş olabileceği ve kelime anlamının da Ermenice “büyük”⁶ olduğu yö-

⁶ Hayreni, H. (2015) *Yukarı Fırat Ermenileri 1915 ve Dersim*, Belge: İstanbul, s. 53.

nünde bir mutabakat var. Fakat son hece olan -kert, -gerd ya da gert'in kelime anlamına dair farklı çıkarımlar mevcut. Rivayet odur ki kert/gert Ermeni dilinde şehir, yapı-yerleşim,⁷ taş, kaya gibi anlamlara gelmektedir. Dolayısıyla bugünkü kullanımıyla Mazgirt olan bu küçük yerleşim yerinin adının, Medzgerd(t)'ten dönüştüğü ileri sürülmekte ve Ermeni dilinde etimolojik olarak karşılığı büyükşehir/yapı/taş/kaya gibi anlamlara gelmektedir. Mazgirt ilçe merkezini üç taraftan çevreleyen yüksek tepeleri, dağları ve sarp kayaları göz önüne bulduğumuzda “-kert/-gert”in büyük taş/kaya gibi anlamlara gelmesi olası; ancak şehir/kent anlamını da taşıdığına dair ifadelere, hem çeşitli sözlü ve yazılı kaynaklarda⁸ hem de 1888 yılında bölgeyi gezen Antranik'in Seyahatname'sinde rastlıyoruz:

“Ohan varjabet bizi bir kulübeye götürdü. Kulübenin sahibi ihtiyar kadınla tanıştırdıktan sonra kendisi şehre, Mazgirt'e gitti.”⁹

Antranik'e benzer şekilde Yerevanyan da Mazgirt'in “yüksek ve dik kayalıklar üzerine inşa edilen, eski zamanların çok büyük bir kale kenti”¹⁰ olduğunu belirtmiştir. Buna paralel olarak, ilginçtir ki bir önceki sayfada alıntılanan JUK raporundaki “...Kirt tabirinin Türklerce kasaba manasına gelen “kent”ten bozma olması ihtimali uzak ihtimal değildir” cümlesi de “kent/şehir” olma ihtimalini ortaya koymuştur. Dolayısıyla Mazgirt adının Ermenice (Medzgerd/d) etimolojik kökeninin “büyük/şehir, yapı, kaya, taş” anlamlarına karşılık geldiğini söylemek mümkün. Bu etimolojik köken bilgisi, bize, Mazgirt'te uzun bir zamana yayılan Ermeni varlığının, yerleşik kültürünün ve tarihsel temsiliyetin bir kanıtını sunabilecek niteliktedir.

Mazgirt Ermenilerinin geçmişini bugüne taşımak için, onların bireysel/kolektif hafızalarına başvurmak ve böylece “kendi kendilerini arkeoloji nesnesi yaptıkları dönemlere”¹¹ ulaşmak gerekiyor. Çünkü “geçmişin şimdiki

⁷ Hayreni, *A.g.e.*, s. 53.

⁸ Çalışlar, *A.g.e.*, s. 80, Tarih Vakfı Kütüphanesi, *A.g.e.*, s. 62, Hayreni, *A.g.e.*, s. 53.

⁹ Antranik (2012), *Dersim Seyahatname*, çev. Payline Tomasyan, Aras: İstanbul, s. 54.

¹⁰ Yerevanian K.S. (1956), *History of the Armenians*, *A.g.e.*, s. 90-91, <https://chitjian.com/wp-content/uploads/2015/12/summary-notes-from-Yerevanian-book-Charsanjak-pt-1a.pdf>.

¹¹ Marier, C. (1988), *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*, Harvard University Press: Cambridge and Londra, s. 123.

zamana yaptığı akınlar ancak anlatı yöntemleri aracılığıyla örgütlendiği ölçüde¹² anlaşılabilir. Bu yazı Ermenilerin Mazgirt'teki geçmişlerinin izini sürebilmek için, Mazgirt Ermenilerinin değişen nüfus bilgilerinin yer aldığı basılı kaynaklardan ve bellek aktarımlarına dayalı yazılı ve sözlü tanıklıklardan, anlatılardan faydalanacaktır. Çünkü “anlatılar sadece bir grup, bir azınlık, egemen bir kesim ya da ulusun savunduğu kimlik anlatılarının dışında kalanı görme”¹³ fırsatı tanır. Bu araştırma kapsamında, 2014-15 yılında Mazgirt'in Örs, Şordan, Hasörük, Hozınkeğ (Khozenkuğ/Kuşdun (Alanyazı) ve Tamurdağ/Tamurtağ, köylerinden olan beş görüşmeciyile Dersim'de ve yine Khozenkuğ/Kuşdun (Alanyazı) köyünden iki görüşmeci ile İstanbul'da görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca, Fransa'da yaşayan bir Mazgirt Ermenisi ile 2010 yılında yapılmış olan bir röportajdan da faydalanılmıştır.

MAZGİRT'TEKİ ERMENİLERİN DEMOGRAFİK İZLERİ

Dersim, 1888'de sancak statüsüyle Mamuret-ül-Aziz/Harpur (Kharpert) eyaletine bağlanmıştır.¹⁴ Osmanlı döneminde Çarsacak¹⁵ olarak adlandırılan bölgede yer alan ve bölgenin ana merkezlerden biri olan Mazgirt, 1913-15 yılları arasında Mamuret-ül-Aziz /Harpur vilayetinin Dersim sancağına bağlı bir kazadır. Peri/Akpazar'dan Dersim'in derinliklere kadar genişleyen Mazgirt, Dersim ilk vilayet merkezi yapıldığı zamanlarda, mutasarrıflık (sancak yönetimi) merkezi de olmuş bir kasabaydı.¹⁶ Bu kasaba o dönem Dersim sancağı içerisinde manastır sayısının en fazla olduğu yer olarak bilinmektedir.¹⁷ 1888-95 yılları arasında Dersim'i dolaşıp gözlemlerini not alan Antranik, 1900'de Tiflis'te yazmış olduğu “*Dersim Seyahatname*” adlı kitabında Mazgirt kasabasının toplam 700-800 haneden ibaret olduğunu,

¹² Sarlo, B. (2012). *Geçmiş Zaman: Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş...*, Metis: s. 11-12.

¹³ Sarlo, A.g.e., s. 37.

¹⁴ Gündoğdu C. ve Genç, V. (2013) *Dersim'de Osmanlı Siyaseti*, Kitap: İstanbul, s. 25.

¹⁵ Eski zamanlarda Karaçor (Karach'ör) olarak da bilinen Çarsacak dört idare merkezine sahiptir: Peri, Mazgirt, Pertek ve Sağman. Bkz. Yerevanian, A.g.e., s. 2.

¹⁶ Çalışlar, A.g.e., s. 81.

¹⁷ Raymond H. Kevorkian ve Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (çev. Mayda Saris) Aras: İstanbul, s. 63.

bunların büyük kısmının yerli ve göç etmiş Ermenilerden oluştuğunu aktarmıştır. Göçle gelenlerin çoğunluğunun devlet işleri ve ticaretle uğraştığını da eklemiştir.¹⁸ Mazgirt kaza merkezindeki Ermeniler, ticaretin yanı sıra zanaatın¹⁹ çeşitli dallarıyla da uğraşmışlardır, bunların dışında kalanlar ise kırsal bölgede yerel beylerin topraklarında rençberlikle geçinmiştir.²⁰

Ermeni Patrikhanesi'nin nüfus sayımına göre I. Dünya Savaşı öncesinde, Mazgirt'te, Ermeni nüfusunun 1.835 kişi olduğu; bunlardan 1.200'ünün kaza merkezinde, geri kalanının ise sekiz köyde²¹ yaşadığı öne sürülmektedir.²² Bu veriler baz alınarak kaza merkezinde 1.200 Ermeni (150 hane), 360 Sünni ve 40 Kızılbaş'ın yaşadığı kayda geçilmiştir.²³ 1830-1914 yılları arasında Osmanlı demografik yapısını inceleyen Karpas, Mazgirt kazasında yaşayan Ermeni sayısının Osmanlı kaynaklarında 1.483 olduğunu belirtir.²⁴ 1872-73 yılı Konstantinopolis Ermeni Ulusal Merkez Yöneticiliğinin verileri ise Mazgirt'in sadece kaza merkezinde 80 hanenin Ermenilere ait olduğunu belirtir.²⁵ 1891 tarihli Vitali Genet'in Mazgirt'in geneli için tespit ettiği nüfus ise 1.911 Ermeni, 1.826 Kürt, 4.160 Kızılbaş ve 2.103 Müslümandır.²⁶ I. Dünya savaşı öncesine ait bu verileri ortaklaştırdığımızda Mazgirt'teki Ermeni nüfusuna dair rakamlar arasında fark olduğu; ancak zaman aralıklarını göz önünde bulundurduğumuzda birbirine paralel rakamlar ortaya konulduğunu görebilmekteyiz. Bu verilerle çelişen JUK ta-

¹⁸ Antranik, *A.g.e.*, s. 110.

¹⁹ Bu zanaatkârların ağırlıklı olarak dokumacılar, demirciler ve fırıncılar olduğu belirtilmektedir. Bkz. Yerevanian, *A.g.e.*, s. 92.

²⁰ Gündoğdu ve Genç, *A.g.e.*, s. 26.

²¹ Bu köyler: Lazvan (Aslanyurdu), Dilan Oğçe/İbce (Dilanoğlu), Tamurdağ/Tamurtaş, Danaburan (Danaburun), Şordan (Ağaçardı), Khozenkuğ/Kuşdun (Alanyazı), Pakh (Kocakoç) ve Çukur/Çaşadur. Bkz. Kevorkian, *A.g.e.*, s. 596-97; Kevorkian ve Paboudjian, *A.g.e.*, s.387.

²² Kevorkian, *A.g.e.*, s. 596.

²³ Bkz. Kevorkian ve Paboudjian, *A.g.e.*, s. 386.

²⁴ Karpas, K. (1985), "Ottoman Population, 1830-1914", *Demography and Social Characteristics*, Wisconsin, s. 182.

²⁵ Yerevanian, K.S. , *A.g.e.*, s. 92.

²⁶ Vitali Genet'in 1891 tarihli Asya Türkiyesi isimli idare coğrafyasında yer alan rakamlardır. Ayrıntılar için bkz. Tarih Vakfı Kütüphanesi, *A.g.e.*, s. 25.

rafından hazırlanmış raporda ise “Harbi Umumi”den evvel bu kaza nüfusunun 7’de biri Ermeni imiş”²⁷ şeklinde bir ifade yer almaktadır.

I. Dünya Savaşı öncesi Ermenilerin nüfusunu yukarıda adı geçen kaynaklar ve JUK raporu arasında bir kıyaslamaya tabi tuttuğumuzda, JUK raporu, Mazgirt’teki Ermeni nüfusunu oldukça düşük göstererek diğer kaynakların tam tersi bir veri sunmuştur. JUK raporlarının yanı sıra 1871, 1872, 1873 Erzurum Vilayet Salnamelerinde ve 1894 Mamuret-ül Aziz Salnamesi’nde de Mazgirt’teki Ermeni nüfusunun diğer verilere oranla kat be kat aşağıda olduğu görülmektedir.²⁸ Kevorkian, bu rakamsal tezatlığın nedenini Ermenilerin toplumdaki demografik ağırlıklarının siyasi bir sorun haline getirilmiş olmasına dayandırmaktadır.

Bu tarihlerden sonra I. Dünya Savaşı’ndan itibaren Mazgirt kazasının nüfus bileşimine dair bilgileri 1918 ve 1927 yıllarına ait rakamsal verilerden edinebiliyoruz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) verilerine göre Mazgirt’te, 1918’de, 16.300 olan nüfusun, 2.000 Türk, 13.000 Kürt, 1.300’ü de Ermeni’dir.²⁹ İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından 28 Ekim 1927 tarihli nüfus kayıtlarına göre ise Mazgirt’in toplam nüfusu 15.837’dir ve dağılımı şu şekildedir: 5 Katolik, 92 Ermeni, 3 Hristiyan³⁰ ve 15.737 İslam. Aynı kayıtlarda, erkek ve kadın toplam nüfusun ana lisanına dair çizelgeye baktığımızda, 15.118 Kürtçe, 97 Ermenice, 610 Türkçe, 1 Arapça ve 11 sair ve meçhul lisanlar olarak belirlenmiştir.³¹ Mazgirt’te konuşulan dillere

²⁷ Çalışlar, *A.g.e.*, s. 81.

²⁸ 1871-72 Erzurum Vilayeti Salnamesi’ne göre 10.420 Müslüman ve 1.115 Hıristiyan; 1873 Salnamesi’nde nüfus azalmış 6.543 Müslüman ve 943 Hıristiyan; 1894 Mamuret-ül Aziz Salnamesi’nde kaydedilen nüfus, 1.635 Ermeni, 13.288 Müslüman. Ayrıntılar için bkz. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/dersim-sancagi/dersimyerlesimbirimi/demografuckisim.html>.

²⁹ Gül, A. ve A.R., Özdemir, (2014) *Dersimliler Ermeni mi?*, İdil Yay.: İstanbul, s. 228.

³⁰ İstatistik Umum Müdürlüğü’nün sayım tablosunda, etnik kompozisyonun Ermeni ve Hristiyan nüfus olarak ayrı ayrı olarak verilmesi dikkat çekicidir. Çünkü bu sayımda Ermeniler dışında herhangi bir Hıristiyan topluluğun varlığından söz edilmemektedir. Ayrıntılar için bkz. TC İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan *28 Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahrii*, 1929, Hüsnütabiat Matbaası: İstanbul, s. 211.

³¹ Ayrıntılar için bkz. İstatistik Umum Müdürlüğü, *A.g.e.*, s. 233.

dair bu veriler JUK raporunda yer alan “Esas kasaba merkez halkı ekseriyetle Türkçe konuşur”³² ifadesinin geçerliliğini ortadan kaldırır niteliktedir.

Mazgirt’e ilişkin resmi istatistikler burada yaşayan neredeyse bütün Ermenilerin –yani 1.453 kişini– 1915’te tehcir edildiğini belirtir.³³ Ancak Kevorkian, bu rakamın gerçek bir veri sunmadığını, bölgede tehirden sorumlu kişilerin merkezi yönetime yaranmak için, işgüzar bir tavırla doğru rakamı vermediğini ifade eder.³⁴ 1918’e ait BOA’nın nüfus verilerine dönersek, tehirden sonra Ermeni nüfusun 1.300 olduğu öne sürülmüştü. Dolayısıyla bu rakam tehcir edilen Ermeni sayısıyla oldukça çelişiktir. Bu noktada BOA’nın verdiği rakamın da Mazgirt’te 1915’te tehcir ya da katliam vakaları olmamış gibi bir algı sunduğunu ifade edebiliriz. Kevorkian’ın tehcir rakamının yüksek gösterilmesi üzerinden yukarıda yazılmış olan çıkarıma paralel olarak, tehcir rakamının düşük gösterilmesinin de merkezi yönetimle birtakım çıkar hesaplarının sonucu olarak yorumlayabiliriz. Bütün bu nüfus verilerini bir araya getirdiğimizde, Osmanlı’da, yapılan nüfus sayımlarının sistemli bir şekilde tahrif edildiğini söyleyebiliriz, çünkü amaç, “Ermenilerin Türklerin okyanusunda yaşayan küçük bir azınlıktan ibaret olduklarını göstererek ortada bir Ermeni sorununun olmadığı fikrini hâkim kılmaktır”.³⁵

MAZGIRT’TE 1915: KOLEKTİF HAFIZANIN YOLCULUĞU

“Diyorlar ki Temürtaht (Tamurdağ/Tamurtağ) deresinde bir tane kuru bir dut ağacı varmış, o ağaç onların kanında yeşermiş, o yüzden ona kanlı dut diyorlarmış”.³⁶

Osmanlı, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Dersim üzerine irili ufaklı on bir askeri harekât düzenlemiştir. Bunlardan biri de 1915-16 yıllarında,³⁷ Dersim’in yerleşik halklarından biri olan Ermenilerin bölgeden tamamen

³² Çalışlar, *A.g.e.*, s. 81.

³³ Dosya 57, Dahiliye Nezareti’ne rapor, aktaran Kevorkian, *A.g.e.*, s. 597.

³⁴ Kevorkian, *A.g.e.*, s. 597.

³⁵ Kevorkian, *A.g.e.*, s. 380.

³⁶ Anlatıcı: İstanbul’da, 2015 yılında 58 yaşındaki Mazgirt Ermenisi kadın.

³⁷ Toprak, Zafer, “Sunuş”, Tarih Vakfı Kütüphanesi, *A.g.e.*, s. xii.

silinmek istenmesi ve tehcir edilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. 1915 yılına dair sosyo-tarihsel bir okuma, devletin ulusun önüne geçtiği bu ülkede devlet toplumuna varabilmek için, Ermeni kimliğine ve kültürüne açılan kolektif bir savaş olduğu gerçekliğine dayanır. Dersim'de 1915 ve sonrasında ne olduğu ile ilgili hem o dönemi yaşayan insanların tanıklıkları, onların sonraki kuşaklara bellek aktarımı, hem de yaşananlar üzerine yakılan kamlar/ağıtlar Ermenilerin zor geçmişinin izlerini tüm çıplaklığıyla ortaya koyar. 1915'te Mazgirt Ermenileri de ülkenin diğer bölgelerinde yaşayan Ermenilerle aynı kaderi paylaşmıştır. Yerevanyan, Türk hükümetinin Mazgirt Ermenilerini tamamen ortadan kaldırmayı amaçladığını;³⁸ bu kriminal amacını gerçekleştirmek için Dersim ve çevresindeki Kürt aşiretlere başvurduğunu belirtmiştir. Çok sayıda Kürt aşiretinin Türk hükümetinin bu davetini kabul ettiğini, ancak “can değil, mal topladıklarını”, yani mal yağmaladıklarını³⁹ ve bu durumun hükümetin hoşuna gitmediğini eklemiştir.⁴⁰ Hükümetin davetini kabul eden ve etmeyen aşiretlerin Ermenilerin “canını”/fiziki varlığını koruma altına aldıkları, gerek sözlü tanıklıklarda gerekse yazılı kaynaklarda vurgulanmaktadır. Mazgirt'te 1915'te neler olduğu sorusuna verilebilecek bir cevaba, Oruçoğlu'nun⁴¹ 1970'lerin Dersim'inden aktardığı, Mazgirt'te geçen bir hikâyede rastlıyoruz:

“Mazgirt kırsalında, Ermeni kökenli, yaşlı Alevi bir kadın, gökyüzünde kanatları benekli kartal donunda uçan Düzgün Baba'nın dağda bayırda sahipsiz kalan Ermeni çocukların üzerinde uçtuğunu, onlara göz kulak olduğunu ve iyi niyetli insanlara çocukların yerlerini gösterdiğini ve bu insanların, döne döne uçan Düzgün Baba'yı görünce gelip bu çocukları bulduklarını ve kendisinin de bu çocuklardan birisi olduğunu anlatmıştı. Kadına göre, Ermenilerin başına gelen bela, Ermenileri korudukları için Dersimlilerin de başına gelmişti”.

³⁸ Mazgirt Ermenilerinin büyük çoğunluğunun İttihatçılar (İttihat ve Terakki Cemiyeti) tarafından katledildiğini, kadınların ve çocukların ise Peri önünden tehcir edildiğini, Palu yolunda katledildiği söylenmektedir. Ayrıntılar için bkz. Yerevanyan, *A.g.e.*, s. 92.

³⁹ Bu olay makalenin başlığının altında yazılmış olan şarkının ilk dizelerine konu olmuştur.

⁴⁰ Bkz. Yerevanyan, *A.g.e.*, s. 292.

⁴¹ Oruçoğlu, Muzaffer (2010), “Dersim ve Biz”, *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* içinde, Der. Şükrü Aslan, İletişim Yayınları: İstanbul, s. 105.

Burada oldukça çarpıcı bir şekilde, hikâyede sözü geçen Ermeni kadının belleğinde de yer etmiş olan, Dersim'in toplumsal dokusunu oluşturan Ermenilerle Kırmanc (Zaza)-Kurmanc (Kürt)-Alevi (Kızılbaş) arasında bir tür kader ortaklığı, mağduriyeti paylaşma hali, dini ve kültürel temsillerle iç içe geçmişlik ve bu ortak geçmiş/yaşantı yoluyla benzeşmelere işaret edilmektedir. Bu hikâyede öne çıkan duygu ve Dersim'de 1915 ve sonrasını anlamaya imkan tanıyan kelime "koruma"dır. Dersim Ermenilerine dair yapılmış olan araştırmalar, karşılıklı çıkar ve işbirliğine dayalı gizli bir anlaşma yoluyla ya da tamamen karşılıksız olarak korumanın varlığını, nasıl gerçekleştiğini ve sonuçlarının ne olduğunu ayrıntılarıyla ortaya koymuştur.⁴² Ermenilerin Dersim'de çıkar güdülerek ya da çıkarsız korunması, ya birey bazında ya da aşiretler dolayısıyla gerçekleşmiştir. Bölge hakkında notlar tutan misyonerlerin günlükleri ve diğer yazılı kaynaklar aracılığıyla Dersim aşiretleri ve yerel beylerin ücret karşılığında ya da tamamen yardım-gönüllülük esasıyla Ermenilerin Rusya'ya ulaşmasına yardım ettiklerini anlıyoruz.⁴³ Bunun dışında, çevre illerden Dersim'e sığınmış olan Ermenilerin bir kısmı da burada yerli Ermenilere karışarak yaşamını sürdürmüştür.⁴⁴

ÅŞİRET BAĞLARI, KORUNMA VE YIKIMA UĞRAMA

Dersimliler, bu coğrafyadan gidemeyen, beraber yaşadıkları, derin kültürel ve toplumsal bağlar kurdukları Ermeni komşularını bireysel çabalarla ya da aşiret bazında korumaya almış, saklamışlar. 1915'te kimler ya da hangi aşiretler tarafından korundukları ve bu korumanın nasıl gerçekleştiğine dair bilgiler Mazgirt Ermenilerinin tanıklıklarında ve belleklerinde gizlidir:

⁴² Bkz. Mehtap Tosun, (2018) "Dersim'den Öte Bir Memlekette Hay'lı Zamanlar: Hozat Ermenileri", *Hozat*, der. Ş. Aslan, Z. Hepkon, Ütopya: Ankara. M. Tosun, (2020) "Kolektif Bellek Aracılığıyla Kimliğin Geri Çağrılması ve 'Kendi'nin Yeniden İnşası: Dersim Ermenileri", *Yüzyılda Ermeni Kimliğine Eleştirel Yaklaşımlar*, Hrant Dink Vakfı: İstanbul. M. Tosun, (2015) "Belleğin Tanıklığında Hakikat ve Kimlik Arayışı: Dersim Ermenileri", *Praksis*, Eylül. Henry H. Riggs, (1995) *Days of Tragedy in Armenia*, Gomidas Institute: USA. Hayreni, H.(2015) Yukarı Fırat Ermenileri 1915 ve Dersim, Belge Yayınları: İstanbul.

⁴³ Bkz. Maria Jacobsen, *Diaries of A Danish Missionary Harpoot 1907-1914*, (Gomidas Institute Books: Princeton & London, 2001), s. 176. Henry H. Riggs, *A.g.e.*, s. 111-112.

⁴⁴ Hovsep Hayreni, (2015), *1915 Bağlamında Kürt-Ermeni Tarih Muhasebesi ve Güncel Tartışmalar*, Belge Yayınları: İstanbul, s. 28.

“Amcam ve halam anlatırdı hep 1915’i ve 1938’i, derlerdi ki Tunceli’de Ermeniler çok kurtulmuş hep Aleviler yüzünden. Diyorlardı ki yaşlı kadınlar o ufak çocukları, buğdayların içerisine girip alıp etekleri (o zaman geniş firfirli etekler giyiyorlardı) altında saklıyorlarmış”. (İstanbul, Kadın, 63 yaşında)

Mazgirt’in etkili aşiret liderlerinden Temir Ağa’nın⁴⁵ hükümetin direktiflerini dinlemeyip, Ermenileri aşiret bazında koruma altına aldırıldığı çeşitli yazılı ve sözlü kaynaklarda ifade edilmektedir.⁴⁶ Aşağıda, 91 yaşında Mazgirt Khozenkuğ/Kuşdun (Alanyazı) köyüne kayıtlı bir anlatıcı, Temir Ağa’nın ve başka bir aşiretin onları hangi yollarla kurtardıklarını ve koruma altına aldıklarını detaylarıyla aktarmıştı:

“Kürtlerin Temir Ağa bizi kurtardı ölümden. Emine’nin dedesi Temir Ağa bizi getirdi, 40 gün sakladı. Mağaralara koydu, ayran ekmek getirip bizi besledi. Besledikten sonra Yusufhanlı Kamer Ağa’ya haber göndermiş, demiş ki artık ben ilgilenmiyorum demiş, araştırıyorlar belki hangisini alırlarsa öldürürler. Yusufhanlı Kamer Ağa diyor ki, gece Harçık Çayı’ndan geçir, Ağdat’a götür diyor. Bizi topladılar Ağdat’a Kamer Ağa’nın konağına götürdüler. Orda bir alay asker geldi. Yusufhanlı Kamer Ağa’ya diyorlar ki, Ermeniler varmış, sen getirmişsin, sen kurtarmışsın diyorlar. Kamer Ağa milleti toplamış, bir büyük harman varmış oraya, Ermeni hangisiyse içinden al demiş, biz Ermeni bilmiyoruz. Bizi öldürecekler, kıracaklar, vuracaklar diye Yusufhanlı Kamer Ağa bizi kurtarıyor. Demiş ki benim aşiretimde Ermeni yok demiş. Bunlar hepsi benim köylülerim, marabalarım, benim yarıcılarım bunlar sürüyor biz yiyoruz”. (İstanbul, Kadın)

Bu anlatı Mazgirt Ermenilerinin aşiretler dolayısıyla nasıl korunduğunu ortaya koyarken öte yandan kaçış yolu hakkında da bir fikir vermektedir. Ermeni aile Harçık Çayı’ndan geçerek Ağdat’a⁴⁷ vardıklarında “güvenli” bir

⁴⁵ Temir Ağa güçlü bir aşiret lideriydi, Ermenilere dokunmama ve derhal geri çekilme emri vermiştir. Temir Ağa, Mazgirt’te Ermenilerin katliamlarda mağdur olmasının önüne geçmiş, Ermenilerle ilişkinin güçlenmesine yol açmıştır. Ayrıntılar için bkz. Yerevanian, *A.g.e.*, s. 292.

⁴⁶ Mazgirt Ermenileri ile Kırmanc (*Zaza*)/Kurmanc (Kürt)/Alevileri arasındaki ilişkinin seyri bu olaydan esinlenmiş, makalenin başlığının altında yazılmış olan şarkımın son dizisine konu olmuştur.

⁴⁷ Dersim’in Ovacık ilçesine bağlı bir köydür, Seyit Rıza’nın köyü olarak da bilinir.

noktaya sahip olmuşlardır. Bir başka anlatıda da yine benzer şekilde aşiretin ve ağanın koruma altına alma, saklama hikâyesine tanıklık ediyoruz:

“Dedemin dedesi Nazmiye Dereova’dan Hozınkeğ’e gelmişler. Burada da Ermeni soykırımı oluyor, o zaman babamın babası dedem o zaman Hozınkeğ’deymiş. Dedemle nenem Allah’ın emriyle ölüyor, kırimdan önce ölüyorlar. Babamla anam o zamanlar kalıyorlar. Soykırım olduğu zaman anamın Germisi ağaları vardı, o zaman aşiret reisleri varmış, şimdi yok. Anamı Nazmiye’ye gönderiyorlar, Kureyşanlıların aşiret reisinin evine gönderiyorlar, orada kurtuluyor. Kureyşanlı Derviş Ali diyorlar anam onlardaymış. Onlar keramet ve ocak sahibi. Anamı orda kurtarıyorlar. Babam da Pakh’dan yukarı Çukur köyü var, Çukur ağalarının yanına gidiyor o da orada kurtuluyor”. (Dersim, Erkek, 87 yaşında)

Karşılıksız koruma hikâyelerinin yanı sıra, Mazgirt Ermenileri ile yapılan görüşmelerden ve çeşitli kaynaklarda aktarılan anlatılardan öne çıkan bir başka hikâye ise maddi karşılığın verilmesi koşuluyla fiziki olarak varlıklarını sürdürebildiklerine ilişkindi:

“Babamın dedesi 1915 soykırımı başladığında Hasörük’e (Mazgirt) yerleşmişler, buraya da Burmageçit’ten (Şivzoğ) gelmişler. Kurtulan babamın nenesi ve babamın iki kardeşi soykırım başladığında Burmageçit’i terk ediyorlar. Nenemler önce Hasörük’e yakın başka bir köy var, şu an Aşağıtarlacık olarak biliniyor, oranın bir mezrasında bir ağanın yanına yerleşiyorlar. Birkaç gün orada kalıyorlar, oradan da Mustafa Ağa dedigimiz ağanın yanına yerleşiyorlar. Suran aşiretindedir kendisi... Devlet o zamanlar köyleri gezip sorup duruyor tabii, bu köye de gelip Mustafa Ağa’ya sormuşlar. O da yok buradakiler ailemdir, çoluk çocuğumdur demiş. Tabii dedem bu ağaya altın vermiş o da karşılığında bu Hasörük köyünde 3 tarla vermiş, alın ekin biçin demiş. Tapumuz yok yani, sadece ekmek için vermiş. Tapular Mustafa Ağa’nın torunlarına ait. Dedemlerin bıraktıkları, kaçmak zorunda kaldıkları köyde çok arazileri, mülkleri varmış tabii. Sonra tabii o köydeki arazilerimizi o köydekiler almış, evlerimiz de onlar tarafından kullanılmış işte”. (Dersim, Erkek, 40 yaşında)

Bu anlatıda, görüşmeci, babasının ailesinin, aşiret ve ağa tarafından karşılıksız koruma ve saklama hikâyesini aktarmaya çalışmış; ancak hikâyenin sonlarına doğru çok da karşılıksız bir koruma olmadığını, bir çıkar ilişkisinin beraberinde geldiğini anlıyoruz. Ağaya sığınan, ölüme çok yakın olma

duygusunu deneyimleyen Ermeni aile, fiziki ölümü kendilerinden biraz olsun uzak tutabilmenin bedelini mülksüzleşerek ödemek zorunda kalmıştır.

Mazgirt'teki Ermenilerin komşu Kırmanc (Zaza)/Kurmanc (Kürt)/Alevi aşiretlerle karşılıklı çıkar ve işbirliğine dayanan ilişkileri göz önüne alındığında, akla şöyle bir soru gelebilir: Ermenilerin kendi aşiretleri yok muydu? Bu soruyu Mirakyan aşiretinin varlığından bahsederek cevaplandırmak, o döneme ilişkin tarihsel bilgiyi biraz daha filtrelememize katkı sunacaktır.

Mirakyan⁴⁸ aşiretinin Mirak,⁴⁹ Miraktsi (Miraklı) diye anıldığı ve 19. yüzyılın sonlarından itibaren dağıldığı, 1915 kırmıyla azaldığı, kalanların ise Aleviliği benimseyerek bugünlere ulaştığı ifade edilmektedir.⁵⁰ Mirakyan aşiretinden olduğunu belirten bir görüşmeci, aşiretini ve aşiret hiyerarşisinin en tepesindeki kişi olan Mirak Ağa'yı şöyle tarif etmişti:

“Dedemizin dedesinin ismi Mirak Ağa'dır. Herkes onun yanına gitmiş ondan imdat istemiş. Ermeniymiş, dürtüst bir Ermeniymiş. Mirak Ağa, Nazmiye Dereova'dan Tunceli'ye gelmiş. Mirak Ağa Tunceli'de vefat ettikten sonra dedemgil Hozınkeğ'e gelmişler”. (Dersim, Erkek, 87 yaşında)

Mirakyanlar, anlatıda da aktarıldığı gibi, güçlü ve savaşçı karakterleriyle o dönemde büyük bir üne sahip olmuştur. Bu aşiretin nüfusunun büyük bölümünün Dersim içlerinden Mazgirt köylerine⁵¹ doğru yayılmış olduğu söylenir. Antranik ise “*Dersim Seyahatnamesi*”nde Mirakyanların hepsinin Der-Ovan'da⁵² yaşadığını, zamanla Mazgirt ve Dersim yöresine yerleştiğini öne sürer.⁵³ 1915'te Mirakyan aşireti mensuplarının çok azı Dersim'in

⁴⁸ Mirakyan aşireti Ermenice “nahabedagan” denilen, yani en yaşlı aile reisinin yönetimindeki kalabalık aile tipine sahiptir. Ayrıntılar için Hayreni, H. (2015) *Yukarı Fırat Ermenileri 1915 ve Dersim*, Belge, s. 55.

⁴⁹ Palahovid Ermenileri Mihran isimlilere hep Mirak derlermiş. Bkz. Antranik, *A.g.e.*, s. 178.

⁵⁰ Bkz. Hayreni, H. (2015), *A.g.e.*, s. 54.

⁵¹ Derovan, Hozınkeğ, Çukur, Dujik, Ekiz (Hakis), Halvori, Torut, Tord çevresinde yaşamışlardır. Ayrıntılar için bkz. Kevorkian-Paboudjian, s. 385; Hayreni (2015), *A.g.e.*, s. 55.

⁵² Bugün Dereova olan yerleşim yerinin adının aslında Der-Ovanes'ten Der-Ovan'a dönüştüğü öne sürülmektedir. Bkz. Antranik, *A.g.e.*, s. 53. Der Ermenice efendi, sahip anlamına gelmekte ve genellikle papaz adından önce kullanılan bir hitaptır. Bkz. Antranik, *A.g.e.*, s. 178.

⁵³ Bkz. Antranik, *A.g.e.*, s. 53.

dağlık bölgelerine kaçarak kurtulabilmiştir.⁵⁴ Kurtulanlar ise, hem anadilleri olan Ermeniceyi kaybederek Kürtleşmiş⁵⁵ hem de Aleviliği benimseyerek Hristiyanlıktan kopmuşlardır.

“KORUNAKLI” KİMLİK ARAYIŞI: ERMENİ AİDİYETİNİN REDDİ VE KABULÜ

“Babam diyordu ki kızım git dardağan ağacını kes, üzerinde badem olur mu, olmaz. Dardağan’ın kökü neyse o çıkacak”.⁵⁶

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu ideolojisi, ulusal kimliği, yok edilmesi gereken “öteki”ye karşı belirlemiştir. Dolayısıyla 1915’te Ermenilere yönelik devlet tarafından örgütlenen şiddet, bugüne hafıza açısından en dolu, tarihin ağırlığının hesaba katıldığı kolektif olarak kaydedilmiş bir temsil biçiminde ulaşmıştır. Bu temsiliyet Ermeni kimliğinin geçmişten bugüne farklı şiddet biçimlerine acımasızca maruz bırakılmasına yol açmıştır. Ülke genelinde Ermeni kimliğinin damgalanarak “öç” alanına kapatılması ve “ihanet belirtisi” olarak addedilmesi hali, Mazgirt Ermenilerinin kimliklenme süreçlerinde de önemli bir referans olarak ortaya çıkar. Daraldıkça daralan korku çemberi içerisinde ayakta kalabilmek için saklanmış ve saklandıkça kendi dilini konuşmaktan ve kimliğini söylemekten korkar hale gelmişlerdir:

“Köye bir kadın gelmişti, babam o bizim yeğenimizdir bizdendir demişti. Baba nasıl bizdendir dediğimde, nenesi Ermeni’dir kızım demişti. Büyük amcam biliyordu Ermenice, o da sadece birkaç kelime, ama babam hiç bilmiyordu. Yani Ermeni kültürünün nasıl olduğunu bilmiyorum, sadece anneme sorduğumda o biraz anlatmıştı, demişti ki onların bir bayramı vardı, kırmızı yumurta yapıyorlardı”. (İstanbul, Kadın, 63 yaşında)

Bu anlatıda görüleceği üzere, gizlenen Ermenilik, ziyarete gelen birinin varlığı ve yaşanan anlık bir olay sayesinde açığa çıkmıştır. Ermenilerin kimliklerinden korkarak çocuklarına, torunlarına hikâyelerini aktaramadıkları bu sessizleşme hali, kendilerinden sonraki kuşaklarla aralarına dil duvarları örmüş ve dilin yitimini de beraberinde getirmiştir:

⁵⁴ Bkz. Raymond H. Kevorkian ve Paul B. Paboudjian, s. 385.

⁵⁵ Bkz. Antranik, *A.g.e.*, s. 53.

⁵⁶ 58 yaşında İstanbul’da yaşayan, Mazgirt Alanyazi köyünden olan bir kadının anlatısı.

“+ Anam ve babam hiç Ermenice bir şey diline getirmiyordu. Soykı-
rımdan sonra bu memlekette kilise milise, papaz yok oldu. Anamın
adı Gülizar, babamın adı Hasan. Babamın babası Abdullah, nenemin
adı da Altun. Ermeni olduğumuzu bize anam söyledi.

- Ne anlattı size anneniz? (Eşi müdahale ediyor konuşmasını diye).

+ Hep yalan oldu gitti işte ben ne diyeyim. Çocuklarımız bilmiyor,
konuşsak çocuklar naapsın, öğrenmesinler daha iyi, konuşmuyoruz.
Hiç söylemiyoruz. Burada bizi vursalar söylesek ne var, söylemesek ne
var”. (Dersim, Erkek, 87 yaşında)

Köyde gerçekleştirilen bu görüşmede, Ermeni olduğunun bilgisini kim-
den aldığını söyleyen anlatıcı, çşinin de müdahalesiyle birden cümleyi nok-
talama ihtiyacı hissetmişti. Bunun nedeni, Ermenilerin kendi hikâyelerini
koruyup kollayacak ve sonrakilere aktaracak kadar şanslı olan çocuklarının
ve torunlarının, o gün tekrar gelebilir endişesiyle kendilerine kabuklar üretti-
ği bir korku gerçekliğidir. Bu kabuklar, Ermenilerin yaşadığı toplumun ço-
ğunluk kimliğine eklenmesiyle giderek kalınlaşmıştır. Mazgirt Ermenile-
rindeki kimliklenme, Alevi kimliğine adapte olma şeklinde tezahür etmiştir.
Kharatyan'a göre Ermenilerin “Alevileş(tiril)me süreci”, 19. yüzyılda yavaş
ve istikrarlı bir şekilde devam etmiş ve 20. yüzyılda, özellikle 1915 Ermeni
Kırım'ından ve 1938 Dersim katliamından sonra hızlanmıştır.⁵⁷ Devlet de-
netimindeki kasaba merkezlerinde, Ermeni kimliğiyle bilinenler her yolla
rahatsız edilerek göç ettirilmiş, denetimin zayıf olduğu köylerde yaşayabilen
Ermeniler ise göze çarpmamak için Alevi kimliğini öne almışlardır.⁵⁸

“Nereye gidersen git mecbur o topluma ayak uyduracaksın. Bu toplum
neydi, biz de onu yaptık ha... Onun için anamız babamız bu yola meyil
verdi, hizmet yaptı. Olan biten her şey gelmiş geçmiş. Ben Aleviyim, olan
bitenimiz öyle. Dedemiz, babamız Alevi olmuş, biz de onların çocuğuyuz
biz de Aleviyiz. Biz bu yola baş vermişiz, başımızı versek geri dönmek
yok, geri dönmek yok. Mümkün değil. Bugün demiş dünya var, yarın da
ahiret. Öldüğün zaman ne cevap veriyorsun, olamaz, mümkün değildir.

⁵⁷ Kharatian, Hranouch, “Dersim’de Kimlik Araştırması İkinci Bölüm: Dersim’in Alevi
Olmuş Ermenileri. Bkz. [http:// www.repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-ermenistan-
dan-bak-s/dersim-de-kimlik-arastirmasi-ikinci-boelum-dersim-in-alevi-olmus-ermenileri](http://www.repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-ermenistan-
dan-bak-s/dersim-de-kimlik-arastirmasi-ikinci-boelum-dersim-in-alevi-olmus-ermenileri)

⁵⁸ Hayreni, H. (2015), *A.g.e.*, s. 28.

Anam babam caymış o yoldan, e korkudur ne yapşınlar, soykırmıdan önce caymışlar. Toplumun içindeymiş, topluma uymuş millet. Evet, soyumuz Ermeni, sülale Ermeni, inkâr edilmez, doğrudur. Biz inkâr etsek, inkâr edilmez. Ama bir de arada görüş var, inanç var, e biz bu yola girmişiz, eğer yolumuzdan cayarsak yerimiz nar-ı cehennemdir. Onun için mademki bu yola baş vermişiz bu yoldan gideceğiz”. (Dersim, Erkek, 87 yaşında)

Bir önceki görüşmecinin anlatısının devamı olan bu ifadeler, hem Ermeni kimliğine dair “korku”nun itirafını sunmakta, hem de Aleviliğe, yani “yol”a, toplumsal-dini dokuya eklemelenmenin nasıl gerçekleştiğine ve vazgeçilemez olduğuna dair açıklamalar getirmektedir. Ermeni kökeninin saklanması yegâne sebebi, elbette sadece korkma duygusu ile açıklanamaz. Bu anlatının da ortaya koyduğu gibi, bir diğer sebep ise, Dersim’de yaşayan Ermenilerin çoğunun uzunca bir zamandan beri Aleviliği benimsemiş olmaları, dönüşü zor olan “yol”un yolcusu olmalarıdır. Görünen o ki, kolektif bir kimlik kriz durumuna girdiğinde, onun bu krize yanıtı, grup kimliğine tabi olmaktır. Bu durum “kolektif üst-inşa uğruna bireysel kimliklerini kaybetme”yi⁵⁹ de beraberinde getirir. Mevcut kimliğin yitimi Mazgirt Ermenileri için eklemledikleri Alevi, Kırmanc (Zaza), Kurmanc (Kürt) kimlikleri içerisinde kaybolma tehlikesini de beraberinde getirmiştir:

“Babam Alevleşmiş, Ermeni olduğunu da kabul ediyor, ama Aleviyim diyor, Kürdüm demiyor. Biz Dersimliyiz, bizimkiler Aleviyiz diye görüyorlar kendilerini, Türk de değiliz, Kürt de değiliz. Benim kimliğimde Türkiye Cumhuriyeti yazıyor ama Kürt coğrafyasında yaşıyorum, Ermeni kökenliyim ama Aleviyim. Tabii bir de Sosyalistim (gülüyor). Ermeni kökenli Dersim Alevi’siyim diyorum, dışardan birisi sorduğunda. Ermeni’yim diyemiyorum, çünkü Ermeni dilini, ibadetini, kültürünü bilmiyorum”. (Dersim, Erkek, 40 yaşında)

Bu anlatı, görüşmecinin nasıl bir kimlik karmaşası içerisinde olduğunu ve asıl aidiyeti dışındaki kimliklere geçiş sürecinin ne denli akışkan, karmaşık ve belirsiz olduğunu düşünmemizi sağlıyor. Yani, kendine, üst/alt kimlik belirleme ihtiyacı, her kimlikten olup hiçbir kimlikte olmama halini, dolayısıyla kimliksizleşmenin (ya da psikologların deyişiyle kültürsüzleş-

⁵⁹ Semelin, J. (2011). *Arındırma ve Yok Etme*, İletişim, s. 301.

menin) nasıl bir boyutta olduğunu ortaya koyuyor. Bütün bunların dışında, Mazgirt Ermenilerinin Aleviliğe asimile olarak kendilerini görünür kılma ya da var etme halleri, onlara kimi durumlarda kolektif bir yeniden diriliş sağlamadığı gibi, onları kolektif “biz”e dönüştürmemiş, Dersim’e içkin olan aidiyet grubundan dışlanmalarına da engel olamamıştır:

“Ben kendimi bildim bileli dışarı çıktığımızda bize diyorlardı ki ‘Dole Hermeni’,⁶⁰ Ermeni çocukları geldi... Bir nevi aşağılamak yani... Ermeni dölü nedir yani, biz bu tanımlamayı kötü biliyorduk. Çocuklar, büyükler de mesela kavga ettiklerinde de bunu söylüyorlardı. Ailemiz de savunmasızdı, bir şey demiyordu”. (İstanbul, Erkek, 67 yaşında)

“Bedogil (Bedrosgil) diyorlardı zaten bize, eskiden beri biliyordum Ermeni olduğumu. Dedemizin adı Miran’mış. Ben gözümü açtığım dan beri Ermeni’yim, ha biz Alevi kültüründe büyüdük, onların kültürü neyse biz de onu yapıyorduk. Ama ufacık bir tartışmada, bir şey olduğunda Ermeni diyorlardı bize”. (İstanbul, Kadın, 63 yaşında)

Her iki anlatıda evin dışındaki alanlarda Ermeni olduklarının bir tartışma/kavga sırasında dillendirildiğini, karşılıklı suskunluk sarmalının o anda bozulabildiğini görüyoruz. Benzer bir anlatıda, *Ermeni dölü* olarak kodlanmanın ne denli kederli ve isyankâr bir belleğe ve gerilime yol açtığını görebiliyoruz:

“İbadetimizi Aleviler gibi yaptık, ama Ermeni olarak kalabildik diyelim... Sonuçta kendimizi gizlemek neye yaradı? Hiç! Onlar (Dersimliler) için de Ermeni dölüydük hepimiz. Herkes kim olduğunu bilirken kendini Türk ya da Kürt hissetmen mümkün değil ki.”⁶¹

Ermenilerin bu şekilde karşılıklı tanıma ilişkisinden kopartılması, mevcut toplumsal bağı çözer ve onları “düşman öteki” gibi bilindik bir konuma getirir. Gündelik yaşam düzeyinde topluluklar arasında yaşanan bu gerilimler, “öğrenilmiş” şiddet ediminin dışavurulması olarak tanımlanabilir. Aynı zamanda devletin resmi ideolojisinin Ermeni kimliğine dönük kamusal inkârının ve kimliksel kutuplaştırmayı somutlaştıran stratejisinin başarılı olduğunun da bir işaretidir.

⁶⁰ Kırmancı/Zazaca kelime karşılığı ‘Ermeni dölü’dür.

⁶¹ Laurence Ritter & Max Sivaslyan, Victor Akkuş ile röportaj, 2010. Dersim, Yorgun Kale! bkz. http://mamasyria.blogspot.com.tr/2015/12/laurence-ritter-max-sivaslyan-dersim_8.html.

SONUÇ YERİNE

Mazgirt'te Ermeni toplumunun izleri aranırken burada yaşamış olanların tanıklığı, belleğin kuşaklar aracılığıyla aktarımı ve ayakta kalmış kiliselerin duvar cepheleri bu araştırmaya rehberlik etti. Duvar kalıntıları eski anlamlarını muhafaza edemese de başka bir yüzyıla ait görünüşleri ile o yüzyıl hakkındaki kolektif zamanın ve olayların bir temsili niteliğindedir. Geçmişte yaşananların bugünü kuşattığını varsayarsak, bellek aktarımlarına başvuru Mazgirt Ermenileri, kendi zor geçmişlerinin, tarihlerinin gözlerimizin önünde insanlaşmasını sağlamışlardır. Türkiye Ermenileri için 1915 yılı ve sonrası, adaletin ve vicdanın toplumsal varoluşu/dokuyu yıkmaya dönük devlet şiddeti lehine manipüle edildiği bir zaman dilimine referanstır. Ermeni etnik kimliğine dayalı bu yıkım-ortadan kaldırma/etnik arınma süreci boyunca, Mazgirt Ermenileri, fiziki varlıklarını muhafaza edebilmek için, "Dersimli" kimliğine, ama genel olarak Aleviliğe asimile olmuşlardır.

1915'te Mazgirt Ermenilerinin karşılıklı çıkar ilişkisi içerisinde ya da herhangi bir çıkar beklemezsizin himaye edilmesi ve korunması, onların hayatta kalmalarını sağlarken bir yanıyla da dilin, dinin, kültürün, mülkün, "ev" in yitimini de beraberinde getirmiştir. Anlatıların hepsinde 'yitirilene' yapılan vurgu ön plandadır: yaşamın yitimi, mülkün yitimi, dilin/ kimliğin yitimi, dinin yitimi, toplumsal ve kültürel evrenin yitimi... Ancak bu yitirilenlerin dillendiren ve hakikate aracılık eden hafızayı, hayatta kalabilenlere borçluyuz. Çünkü onlar geçmişin şimdi ile, bellek ile, yitirme ile, gelecek ile ilişkisine dair bir rota belirlerler.

Kaynakça

- Antranik (2012), *Dersim Seyahatname*, çev. Payline Tomasyan, Aras Yay.: İstanbul.
- Bardizaktisi V., B. Natanyan ve K. Sırvantsdyants (2010), *Palu-Harpur 1878 Cilt II/Raporlar*, yay. haz. Arsen Yarman, Derlem Yayınları: İstanbul.
- Çalışlar, İ. (2011), *Dersim Raporu*, İletişim: İstanbul.
- Ermenistan Ulusal Arşivi (2014), *Kedername/Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni soykırımı 1915*, Hayatta kalanların tanıklıkları belge koleksiyonu, Belge Yay.: İstanbul.
- Gül, A. ve Özdemir, A.R.(2014) *Dersimliler Ermeni mi?*, İdil Yayıncılık: İstanbul.
- Gündoğdu, C., Genç, V. (2013) *Dersim'de Osmanlı Siyaseti*, Kitap Yay.: İstanbul.
- Hayreni, H. (2015) *Yukarı Fırat Ermenileri 1915 ve Dersim*, Belge Yay.: İstanbul.

Hayreni, H. (2015), *1915 Bağlamında Kürt-Ermeni Tarih Muhasebesi ve Güncel Tartışmalar*, Belge Yayınları: İstanbul.

Hranouch, K. "Dersim'de kimlik Araştırması İkinci Bölüm: Dersim'in Alevi Olmuş Ermenileri. Bkz. <http://www.repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-ermenistan-dan-bak-s/dersim-de-kimlik-arastirmasi-ikinci-boelum-dersim-in-alevi-olmus-ermenileri>.

<https://www.houshamadyan.org.tr/tur/haritalar/mamuret-ulazizvilayeti/dersim-sancagi/dersimyerlesimbirimi/demografiuckisim.html>.

İstatistik Umum Müdürlüğü (1929), 28.10.1927 Umumu Nüfus Tahriri, İstanbul.

Jacobsen, M. (2001), *Diaries of A Danish Missionary Harpoot 1907-1914*, Gomidas Institute Books: Princeton and London.

Karpat, K. (1985), "Ottoman Population, 1830-1914", *Demography and Social Characteristics*, Wisconsin.

Kevorkian, H.R., Paboudjian, B.P. (2012), *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras: İstanbul.

Kevorkian, R. (2015), *Ermeni Soykırımı*, İletişim: İstanbul.

Laurence, Ritter & Max, Sivaslıyan, Victor Akkuş ile röportaj, 2010 yılı. Röportaj adı: Dersim, Yorgun Kale!, Bkz. http://mamasyria.blogspot.com.tr/2015/12/laurence-ritter-max-sivaslyan-dersim_8.html.

Marier, C. (1988), *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*, Harvard University Press: Cambridge and Londra.

Oruçoğlu, Muzaffer (2010), "Dersim ve Biz", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, Der. Şükrü Aslan, İletişim Yayınları: İstanbul.

Riggs, H.H. (1997), *Days of Tragedy in Armenia*, Gomidas Institute: Michigan.

Sarlo, B. (2012), *Geçmiş Zaman*, Metis: İstanbul.

Semelin, J. (2011), *Arındırma ve Yok Etme*, İletişim: İstanbul.

Tarih Vakfı Kütüphanesi, (2010), *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.

Toprak, Zafer, (2010), "Sunuş", Tarih Vakfı Kütüphanesi, *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.

Tosun, M. (2018), "Dersim'den Öte Bir Memlekette Hay'lı Zamanlar: Hozat Ermenileri", *Hozat*, der. Zeliha Hepkon, Şükrü Aslan, Ütopya Yayınevi.

Tosun, M. (2020), "Kolektif Bellek Aracılığıyla Kimliğin Geri Çağrılması ve 'Kendi'nin Yeniden İnşası: Dersim Ermenileri", *Yüzyılda Ermeni Kimliğine Eleştirel Yaklaşımlar: Kırtlanlık, Direnç ve Dönüşüm*, Hrnt Dink Vakfı Yayınları: İstanbul.

Tosun, M.(2015), "Bellegin Tanıklığında Hakikat ve Kimlik Arayışı: Dersim Ermenileri", *Praksis Dergisi*, Eylül 2015.

Yerevanian, K.S., (1956), *History of the Armenians of Charsanjak* (eserinden der. çev. ve yorum. Hovsep Hayreni), Beyrut.